

O'ZBEK VA JAHON ADABIY ERTAKLARIDA G'OYAVIY VA BADIY UYG'UNLIK MASALARI

Mamatova Kamola Ismoddinovna –
Samarqand davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
Boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy
ishi yo'nalishi 4-bosqich talabasi

ilmiy rahbar: **Rahimova Gulbahor Qarshibayevna**–
SamDU dotsent

Annotatsiya: O'zbek va jahon adabiy ertaklarida g'oyaviy va badiiy uyg'unlik masalari haqida to'xtalib o'tildi.

Kalit so'zlar: bolalar, yumor, ertak, uyg'unlik, yaxshilik va yomonlik, obraz, sarguzasht, jahonshumul.

Ertak — xalq ogzaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratilgan. M. Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida etuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi.

Ertak termini qozoqlarda «ertak», «tolg'on», «utruk», qirg'izlar «jojomoq» turkmanlarda «erteke», «hekoya», «buderek gurun», «yalan», qoraqalpoqlarda «ertak», «jolg'on», «qalpeki», «o'ylab shig'oltilg'on» deb ataladi. Ertak Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona o'zbeklari orasida matal, Buxoro atrofidagi tuman va qishloqlarda ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent shahri va uning atrofida cho'pchak deb ataladi.

Ertak hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyibg'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasorati bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon bo'lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig'ida dinamik harakatning konflikt yechimini ta'minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta'limiy-estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o'ziga xos badiiy tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo'lishi mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi.

Xayoliy va hayotiy uydirmalarning ishtiroki, syujet chizig'ida tutgan o'rni va vazifasiga ko'ra, ertakni 2 guruhga — xayoliy uydirmalar asos bo'lgan ertak, hayotiy uydirmalar asos bo'lgan ertaklarga bo'lish mumkin. Xayoliy uydirmalar asosidagi ertak syujeti mo'jizali, sehrli; hayotiy uydirmalarga asoslangan ertak syujeti esa hayotiy tarzda bo'lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi.

Ertakda, asosan, uch maqsad hikoya qilinadi:

Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi, ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi, uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi. Birinchi maqsad pahlavonning faol harakati va g'ayritabiiy kuchqudrati bilan amalga oshsa, ikkinchi maqsad passiv qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, uchinchisi maqsad esa bosh qahramonning aqlidrok, tadbirkorligi bilan amalga oshadi. Ertak janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o'rni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. Majoziy ertaklarning ("Susanbil", "Bo'ri bilan tulki", "Tulkining taqsimoti", "Ikki boyqush" va boshqalar) syujeti asosida ko'chma ma'no, allegorik obrazlar yotadi. Mas, laqmalik va qonxo'rlik bo'ri orqali, ayyorlik va tilyog'lamachilik tulki orqali ifodalangan.

Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo'ladir. Bular pahlavonlik va qahramonlik madhiy etiladi ("Yalmog'iz", "Semurg'", "Devbachcha", "Kenja botir" va boshqalar). "Quloqboy", "Handalak polvon", "Uch yolg'onda qirq yolg'on" va boshqalar ertaklar komik, ba'zilar hatto hajviy xarakterga ega. Masalan, "Uch yolg'onda qirq yolg'on"da bosh qahramon xalq orasida shuhrat topgan kal bo'lib, bu komik qahramonning "yolg'on to'qishi"dan zulm va jaholat, adolatsizlik kabi mavjud tuzumga xos illatlar qoralanadi, kishilardagi donishmandlik, tadbirkorlik kabi fazilatlar ulug'lanadi.

Maishiy ertaklarda ko'proq zulm va adolatsizlik qoralanadi ("Uch og'a-ini botirlar", "Oygul bilan Baxtiyor", "Tohir va Zuhra", "Farhod va Shirin", "Zolim podsho" va boshqalar). Masalan, "Uch og'a-ini botirlar" ertagi odatdagidek ota nasihati bilan boshlanadi. Bunda ota kambag'al, lekin hayot tajribalariga boy bo'lgan shaxs, boshqa variantlarida esa shoh bo'lib, o'g'illari shahzodalardir. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi, odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar ko'rinadi, shahzodalar qiyofasida molmulk to'plash yo'lida har qanday yomon niyatlardan qaytmaydigan yolg'onchi, johil kishilar obrazi gavdalangan.

prof.M.K.Azadovskiy alohida qayd etib quyidagilarni yozgan edi:

«Etnografiyani o'rganishda ertaklar katta va muhim rol o'ynaydi, shu bilan birga badiiy yodgorliklarni aytuvchilar hisoblanadilar»

Ertaklar, asosan, didaktik vazifani bajaradi. Ertaklarning "Ming bir kecha", "Panchatantra" va boshqalar yaxshi namunalari, G.X. Andersen, V.Xauf, A.S.Pushkin kabilarning mumtoz adabiy ertaklari jahon madaniyati xazinasiga kirgan.

Rus sovet ertakchisi P.P.Bajev «Ertaklar orqali hayotni ko'rsan» deganida, qozoq sovet yozuvchisi Muxtor Avezov «Ertaklarda u yoki bu davrning ijtimoiy, hayotiy kurashlari, xalq manfaatlarini o'zining badiiy ifodasini topgan», deb yozganida ertak fantaziyasining zaminida real haqiqat yotishini nazarda tutgan edilar.

Biz hammamiz Andersenning ertakiga asoslangan ajoyib sovet multfilmini yaxshi bilamiz, ammo unda ham, ko'pgina sovet nashrlarining matnlarida ham ertak o'zgarishlar bilan nashr etilgan. Xudoga, Masihga va boshqa "obskurantizm"ga oid barcha havolalar olib tashlandi va faqat 1955 yilda nashr etilgan Andersenning ertaklari, Andersenning Kay va Gerda qo'shiqlarining satrlari saqlanib qolgan.

"Qor malikasi" ertakining bosh qahramonlari bolalardir. O'g'il Kay va qiz Gerda bolalikdan do'st edilar. Bolalar qo'shni uyda yashashardi va bir-birlarini juda yaxshi ko'rishardi. Hamma narsa bo'sh vaqt o'g'il va qiz har doim birga o'tkazdilar. Bolalar qorli qishni o'ynashdi, orzu qilishdi va sajda qilishdi. Ular qishki qiziqarli mashg'ulotlar ularga qandaydir qayg'u keltirishi mumkinligini hech qachon o'ylamaganlar.

Ammo bir kuni falokat yuz berdi. Buzilgan egri sehrli oynaning parchasi Kayning yuragiga urildi. Bola g'azablangan, xudbin va qo'pol bo'lib qoldi. Uning yuragidagi muz parchasi yaxshilikni yovuzlikka aylantirish qobiliyatiga ega bo'lib, uning qalbini tobora sovutib yubordi. Qor malikasi tomonidan o'g'irlangan bola o'z oilasini va sevimli Gerdani butunlay unutadi.

Gerda butun qishda Kayning qaytishini kutdi. Ammo u yo'q va yo'q. Qizaloq dugonasini qidirib ketadi.

Jasur qizcha, har holda, Kayni bu asirlikdan ozod qilishga harakat qilmoqda. Yo'lda u ko'plab qiyinchiliklar va to'siqlarga duch keladi. Qaroqchilar, jodugar, shahzoda va malika, sovuq, qor parchalari - malika qo'shini. O'zining fidoyiligi va sevgisi tufayli Gerda ularga qarshi kurashda bardosh beradi va barcha to'siqlarni yengib o'tadi va Kayni muammolardan qutqaradi. Asosiy fikr Andersenning ertaklari Qor malikasi - bu sevgi va baxt. Gerda juda katta qiyinchilik bilan dugonasining yuragidagi muzni eritishga urinardi. Ammo barcha urinishlar behuda.

Faqat uning issiq ko'z yoshlari bu dahshatli parchani eritib yubordi va bolani avvalgi hayotiga qaytardi. Asosiy dars Qor malikasi ertakidan sevgingiz bilan siz boshqa odamni yaxshiroq va mehribon qilishingiz mumkin. Har qanday sharoitda ham boshqalarga faqat yaxshilik qilishga harakat qilish kerak. Ertak muallifi odamlarda faqat yaxshilikni ko'rishga chaqiradi. Yaxshilik har doim yomonlik ustidan g'alaba qozonadi.

Agar ko'zgu qalbida faqat yomonlik bo'lgan troll tomonidan ixtiro qilingan bo'lsa, unda bu oyna barcha tirik mavjudotlarga juda ko'p yomon narsalarni olib kelishga qodir. Oyna sehrli edi. Unda hatto yaxshi narsalar ham buzib ko'rsatilgan. Hamma yaxshi narsa sehrli oyna tomonidan yo'q qilindi. Va keyin bir kuni trollning

itoatsiz yordamchilarining hazillari tufayli oyna sindirildi. Bu qanchalik yomonlik keltirdi! Faqat bitta kichik bo'lak osongina aylantirildi yaxshi odam g'azablangan va shubhali.

Qishning sovuq oqshomida Kay uning ko'ziga shrapnel parchasini oladi. Shu paytgacha bola juda mehribon va sezgir edi. Keyin yuragi qotib qoldi. U hamma narsani noto'g'ri ko'rdi. Menimcha, Andersen ishining asosiy g'oyasi yovuz odamlarning sovuq, befarq va qo'pol yurakka ega ekanligini ko'rsatishdir. Ularning hayoti baxtli bo'lolmaydi, chunki ular hamma narsada faqat yomonlikni ko'radilar. Asta-sekin bu odamlar o'zlariga yaqin bo'lganlarning hayotini zaharlaydi. Zolim odamlarni qutqarish mumkinmi? Ularni yana yaxshi qilish mumkinmi?

Kayning kichkina dugonasi Gerda bolaga yordam berishga qaror qildi. U do'stning qalbida yashaydigan yovuzlikka qarshi kurashish kerakligini tushundi. U hamma narsani va o'zining qulay issiq dunyosini qurbon qilishi va o'zi uchun aziz odamlar bilan xayrlashishi kerak. Va shunga qaramay, bu jasur qiz o'ziga bog'liq bo'lgan hamma narsani qildi. U Qor malikasi saroyiga kirib keldi. U Kayni topdi va unga do'stlik beradigan mehribonlik, iliqlikni eslagandagina baxtli bo'lishini tushunishga yordam berdi. Baxtni oilaviy qadriyatlar va hayotning kichik zavqlari keltiradi. Har bir inson o'zi uchun nima bo'lishni xohlaydi - yaxshi yoki yomon. O'zim uchun men mehribon bo'lishni xohlayman deb qaror qildim.

Bu Charlz Perroning "Zolushka" ertaki qahramoni haqida bo'ladi, bu mening nuqtai nazarimdan (slavyancha) ushbu chet ellik qahramonni tushunish nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi. Ertakning boshidanoq Zolushka qahramoni shirin, xushmuomala, hamdard va muhtojlarga yordam berishga tayyor, hayotdan, ota-onasidan zavqlanadigan va atrofdagi dunyoga ochiq bo'lgan kichkina qiz sifatida namoyon bo'ladi. O'z his-tuyg'ulari va his-tuyg'ularini, turli istak va qarashlarini erkin ifoda eta oladigan va erkin ifoda eta oladigan bola. U muhim va ota-onasi tomonidan hurmatga sazovor. Aytish mumkinki, Zolushka bolaligida ijodiy salohiyati va qobiliyatini cheklamay, erkin o'ynagan va rivojlangan, narsalarga nisbatan o'z qarashlarini ochiq (bolalarcha sodda bo'lsa ham) bildirgan. O'sha paytda uning hayoti qiziqarli va ma'noga to'la edi. Zolushkaning bolaligi va oilasini hisobga oladigan bo'lsak, bunday yaxshi tarbiya va unga bo'lgan munosabat uchun sharoitlar: hali kichkina, lekin allaqachon shaxs sifatida, kattalar Zolushkada yaxlit shaxsiyatni tarbiyalaydi, deb taxmin qilish mumkin. Ammo taqdirning kutilmagan zarbasi - onasining o'limi va keyinchalik otasining yangi xotiniga uylanishi - yovuz o'gay ona Zolushkaning hayotini tubdan o'zgartiradi va keyinchalik uning shaxsiyati o'zgaradi. Zolushkaning shaxsini o'zgartirish jarayoni qanday sodir bo'lganini faqat taxmin qilish va tasavvur qilish mumkin, chunki ertakda uning o'sishining bu davri og'ir sharoitlar (shu jumladan otasining harakatsizligi va yordamsizligi) va ko'plab mas'uliyat bilan qisqacha tasvirlangan. Voyaga etgan Zolushka hali ham xuddi shunday, lekin o'zini, xarakterini ko'rsatmasdan, sabr-toqatli, kechirimli qiz. Tuyg'ularini, istaklarini, his-tuyg'ularini ifoda etish huquqiga ega bo'lmagan qiz. Bunday vaziyatda qo'rqinchli narsa sharoitlar va qattiq jismoniy mehnatni doimiy ravishda bajarish emas, balki harakatsizligi va Zolushkaning o'rnatilgan turmush tarzini qabul qilishidir: barcha uy ishlarini bajarib, Zolushka pechka yonidagi burchakka borib, tepalikka o'tirdi. kuldani (shuning uchun "Zolushka" laqabi) va o'gay opa-singillari va o'gay onasi tomonidan berilgan navbatdagi buyruqlar, talablar, topshiriqlarni kutdi. Va faqat yolg'iz qolgan daqiqalarda u oilasini va o'zini yaxshi his qilgan vaqtlarini esladi mehribon odamlar. Bu fikrlar uni o'zining ideal dunyosiga olib boradi, unda yomon o'gay onasi va uning qizlari yo'q, lekin uning uyi, oilasi va mehribon shahzoda bor. Bu erda siz Zolushkaning idealistik fikrlashini, kundan-kunga, qayta-qayta unutishga, haqiqatda nima bo'layotganini, uning qo'rquvi va hech narsani o'zgartira olmasligi haqida o'ylamaslikka urinishlarini ko'rishingiz mumkin. Faqat katta kuch bilan u xohlagan narsani qiladi. U go'zal va aqlli, peri xudojo'y onasi tomonidan kiyingan va tayyorlangan vaziyatda, qal'a tomon haydab, u shubhalanadi va xohlagan narsani qilishdan qo'rqadi - to'pga borish. Zolushka o'zini, uning shubhalarini, tark etish (qochib ketish), qal'aga kirish va o'zini boshqacha his qilish uchun bal zaliga kirishni tejash istagini engishi kerak. Va bu erda to'pda, xohlagan narsasini qabul qilib, u o'zini shahzoda sifatida qabul qilmaslikdan qo'rqadi. Ha, va u o'z xohish-istaklarining amalga oshirishini bir zumda qabul qilishi qiyin, chunki u bu odatini yo'qotdi.

Ertaklar olami qay davlatda bo'lmasin doimo insonni yaxshilikka, bilim olishga, mehnat qilishga va yovuzlikka qarshi kurashishga undaydi. Shu jumladan, jahon va o'zbek ertaklaridagi uyg'unlik ham ushbu fazilatlarida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Bolalar adabiyoti” (O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2013) darsligidan.
2. O'zbek tarixi, adabiyoti va madaniyati
3. Jumaboyev M. O'zbek bolalari adabiyoti, - T.: O'qituvchi 2002y.
4. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T., 2008y.